

НЕОФИТ РИЛСКИ – ПАТРИАРХ НА БЪЛГАРСКИТЕ УЧИТЕЛИ И КНИЖОВНИЦИ

Доц. д-р Невена Филипова
ЮЗУ „Н. Рилски“

NEOFIT RILSKI – PATRIARCH OF BULGARIAN TEACHERS AND WRITERS

N. Filipova

В своята 13-вековна история българският народ неведнъж се е изправял пред събития, които са с решаващо значение за утвърждаването му. Съдбовно значение за духовното му развитие има появата на новото българско училище през епохата на Възраждането. Духовните процеси у нас през тази епоха се отличават с изключителен национален заряд, свързан с цялостния духовен облик на българското общество. Формиращата се българска възрожденска интелигенция се отличава със сложна и многообразна идейна характеристика. „Като цяло тя отразява преходния характер на процесите и е резултат от твърде сложно взаимодействие на много обективни и субективни, базисни и надстроечни фактори¹.

Настъпилите социално-икономически и културни промени водят до себеоткриването на българите като народ и култура – в езика, историята, литературата, идеята за свобода и други.

Преходът от старото към новото българско училище става благодарение на редица родолюбиви български учители и книжовници, които през целия си съзнателен живот работят за българската кауза. Сред плеядата видни просветни дейци от епохата на Възраждането с особена яркост се откроява личността на Неофит Рилски. Роден в края на XVIII столетие (1793), Никола Поппетров Бенин (след замонашването си взима името Неофит Рилски), е от будно семейство на формиращата се новобългарска търговска буржоазия. Споровете на изследователите за родното място на Неофит Рилски (Банско, Гулийна баня) не се отразяват по никакъв начин върху оценката, която дават на делото му.

Заминаването му за Рилския манастир и приемането на монашески сан слага отпечатък върху цялостния му жизнен път. Обучението му в Мелник, където има възможност да се запознае с елинската култура в оригинал, го убеждава в необходимостта от обогатяване и усъвършенстване на културно-просветния живот на българите. В тази интелектуална среда той взема и решението да състави гръцко-български речник в полза на младите българи. Това личи от текста: „... догдето был в мелничко училище в шестгодишно продолжение, с матимыте си заедно старался прилежно и да събира материал на гречески язык, за да може да состави един греко-болгарский словарь...за улеснение на българските ученицы, което ще отиват да ся учат в гръцките училища...“². Речникът е сериозен принос на Неофит за просветното ни дело. Работата му над него е и доказателство за отговорното му отношение, когато става дума за културния напредък на народа ни.

Важна стъпка в духовното израстване на Неофит Рилски е учителстването му в Самоков. Съществуващите документи са достатъчно доказателство за отношението на учениците му към него. Кръгът от ученици около Неофит от този период са видни културно-просветни дейци по-късно – Захари Зограф, Захари Круша, Кесарий Попвасилев и други.

По-нататъшната дейност на Неофит Рилски е свързана с работата му в Рилския манастир като манастирски секретар, пътуването до Казанлък и престоя в метоха на Рилския манастир, и особено дейността му като пръв учител в Габровското новобългарско училище. По недвусмислен начин Неофит изтъква необходимостта българското училище да притежава нужните способности, за да подпомага напредъка на българите. Затова проповядва първо да се съчиняват, превеждат и отпечатват училищни книги. Сравнението, което прави между явяващия човек, който може да се помоли Богу и без да бъде в специална сграда, и обучението, за което са необходими специални условия, доказва приоритетите на първия новобългарски учител.

За новобългарското училище от изключителна важност са взаимоучителните таблици (78 на брой), подготвени от Неофит Рилски. С дейността си в Габровското училище, а по-късно и в Копривщица, той допринася за идейното формиране на много учители и обществени дейци. Новината за учителстването му в Копривщица е повод младежи от различни райони на страната да станат негови ученици. Включително и учениците му от Габрово пристигат в Копривщица. Учители, които искат да усвоят новия начин на преподаване, също посещават Копривщенското училище. Това е доказателство за голямата му популярност и авторитет на учител. Наред с учителската си дейност в Копривщица Неофит се занимава и с проповедническа. Популяризираните от него сказки сред народа с нравствено-религиозно съдържание, Румяна Радкова сочи като основа на откриваните по-късно „неделни училища“ за възрастното население.

Благодарение на Неофит Габрово се превръща в известен център на новобългарската просвета. Въпреки трудностите, които е трябвало да преодолява, той и за миг не се разколебава. С пословична всеотдайност и принципност работи за утвърждаване на българския дух и идентичност. В края на 1836 година работата му в Габрово става почти невъзможна. Заради настроенията на някои личности срещу него, Неофит с болка съобщава, че е принуден да прекрати учителската си дейност в първото новобългарско училище (на 6 май 1837 г.).

Успоредно с учителската и проповедническата си дейност Неофит не занемарява и книжовните си интереси. В създадената от него „Болгарска граматика“, за да покаже на българите значението на родния език, той признава, че трудът му „не обещава совершенна граматика“, а по-скоро искрено желание българите да изучат граматиката на родния си език, преди да изучават чужди езици. По инициатива на лондонското библийско дружество, Неофит се заема с превода на Новия завет и въпреки многобройните спънки от страна на Патриаршията по отпечатването му на български, през лятото на 1840 г. изданието е готово. Реакцията на Цариград е доста остра – да се унищожи изданието заради неточности в превода. Без основателни мотиви с това разпореждане явно Цариградската патриаршия иска да спре духовното пробуждане на народа ни: „... чи българското Евангелие запретиша, това е от завист да си не отворим, в него нема нищо противно и лъжливо. Инак немаше да го пуснат в Русия да го читат поданите руси“³.

Към многото си ангажменти Неофит Рилски добавя още един. Манастирското братство в Рилския манастир иска от него преработване и издаване на Службата и Житието на Иван Рилски. А преводът, който прави на Езоповите басни под заглавие „Езопа фригийскаго всем знаемыя басны с житием преводашася Неофитом П. П.“, е свързано и с намеренията на българските книжовници от началото на XIX в. да превеждат текстове с нравствено-поучително и национално съдържание.

Поредното доказателство за способностите и авторитета на Неофит е отправената към него покана от Цариградския синод да ръководи катедра в богословското училище на о-в Халки. „... светата Христова църква, като одобри да бъдеш назначен в нея на длъжност и служба, свойствена на познанията и учителската ти способност, и имайки нужда от такова твое служене, с увереност в твоята ревност и успеваемост според сведенията, които има за твоята личност... поръчваме и заповядваме на твоя преподобна ученост, щом получиш това писмо, да се приготвиш... да тръгнеш и дойдеш тук“⁴. Работата му в богословското училище допринася за утвърждаване и на собствения му авторитет на учител, и престиж за целия български народ. Неофит изпълнява преподавателските си задължения с ерудиция и чувство за отговорност – редактира съставената граматика на

черковнославянски език, съставя христоматия на славянски език, в чийто предговор научаваме за мотивите му – учителите и свещениците да научат славянски език, който е корен на много „най-нови езични отклонки“. В края на христоматията включва и славяно-гръцки речник в обем от 375 страници. Престоят му на о-в Халки свързваме и с превеждане на славянски на църковен типик, обемист (360 стр.) псалтирски сборник, съдържащ преводни, преработени и собствени музикални църковни творби.

Добрият прием, който Неофит намира в богословското училище, авторитета и уважението, на които се радва, не му помагат да превъзмogne носталгията по отечеството. Вече почти шестдесетгодишен Неофит се връща в Рилския манастир през септември 1852 година. Връща се там, откъдето започва дейността си, откъдето тръгва като юноша, когато напуска родното си място. И остава в Рилската обител до края на живота си – 1881 година.

Личността и делото на Неофит Рилски, безспорният му авторитет на учител и книжовник са доказателство за това, че движението за народна просвета изиграва ролята на мощен ускорител в съзряването на националното съзнание, въздейства на борбата за църковна независимост и за крайната ѝ победа – признаването на българската нация в пределите на Османската империя⁵.

Именно на новото българско светско училище се пада изключително отговорната задача да формира плеяда от родолюбци, които стоят начело на борбата ни за културно и национално признаване. „Българското училище, според Вера Бойчева, преминава за един век онова развитие, което училището на напредналите европейски народи преминава за период от няколко века – XIV – XIX в.“⁶.

Една от особеностите на културно-националното ни развитие през Възраждането е противоречието между духовната извисеност на отделни личности и липсата на достатъчно подходящи условия за разпространение на новите просвещенски идеи.

Стремехът за по-широка народна просвета постепенно си пробива път в българското обществено пространство. Българска възрожденска интелигенция има историческата мисия за разпространението на прогресивните идеи в областта на културата и образованието. Дейността ѝ е свързана с редица трудности като: наличието или отсъствието на обществено-икономически и политически условия за това; състояние и възможности на училищната ни практика за възприемане и претворяване на европейските образователни идеи и др. Изоставането на българите по обективни причини от общокултурните процеси на Запада дава сериозно отражение върху работата на българската интелигенция. Формирането ѝ при утежнени политически условия, затруднява нейната задача в общокултурните процеси.

Като водеща институция в българската културна история, българското

училище съдейства за приобщаване на народа ни към по-прогресивните идеи. Ярък пример в това отношение е и новобългарското училище. Със своята притегателна сила и стремеж да обслужва реалностите на времето, то става проводник на просвещенските идеи за издигане ролята на просветата, разума и реалното образование. Реформаторското отношение към проблемите на образованието се чувства и в дейността и книжовната продукция на Неофит Рилски.

Като институция, фокусираща в себе си целия духовен живот на българина, възрожденското ни училище изиграва изключителна роля за културно-просветната еманципация на българския народ сред останалите народи. „В това си предназначение и със своята културно изграждаща дейност то е в многообразно по съдържание взаимодействие с преобразования, които определят съдържанието на епохата, укрепващата позиция на Възраждането спрямо Просвещението, еманципирането на българското общество, автономността на българската обществена мисъл в Османската империя и извън нея в света на цивилизованите народи и държави, подготовката и осъществяването на националната революция“⁷.

Процесът на създаване на нов облик на българското училище е свързан с редица трудности:

- материална и организационна осигуреност на новото училище;
- подготовка и издръжка на учителски кадри;
- разпространение на книжнина на роден език и др.

Не бива да се забравя, че протичането на тези процеси става в особени условия – ограниченията на робството. Бедността на голяма част от общините е причина да не се реализират иначе хубави идеи по откриване и издръжка на училища.

В качеството си на пръв новобългарски учител, Неофит Рилски става живата връзка между няколко поколения просветни дейци. Защото е от онези родолюбиви българи, които свързват пълноценното си съществуване с постоянния духовен напредък на своя народ. Където и да се намира – в Габровското училище или в Копривщица, в Рилския манастир или като ръководител катедра в богословското училище на о-в Халки, Неофит посвещава сили и време за културното възраждане на народа си, за духовна и политическа свобода. Търсен е за съвети по организирането и отварянето на много училища. Поканата на старозагорчани да организира работата в новопостроеното училище е съпроводена със следното обръщение: „И ние благодарим на Бога, първо, че се сдобихме с училище и второ, защото се направи във вашето време, защото със вашето натъкмяване знаем, че може да се нарече училище. Заради това синца ... молим ви да ни дойдете за учител. Ние знаем, че не сме достойни за вашето всепреподобие и пр.“

Неофит непрестанно зове за духовно⁸ издигане и нравствено съвършен-

ство. В творбите му се чувства пламенната проповед на големия патриот и просветен деец, който обявява война на невежеството и духовната лениност. „Не е ли воистину велик стид нам да останем ний най-назад? До кога заблуждение? До кога невежество! До кога сон дълбокий! Стига толкова спаване, що е спавала нашата България доволно векове. Собудете се поне от тука натаму“⁹.

За заслугите на Неофит Рилски става дума още в „Денница“ на Васил Априлов. По думите му, делото на Неофит се мери по ръст с това на Константин Философ.

А учениците му? За тях той е незаменима опора и постоянен съветник. Неофит Рилски е боготворен от тях. Захари Зограф го нарича (в 1837г.) „пресветла машала“ на българския народ. Захари Княжески се подписва „покорний и незлобливий ваш ученик“. Но и той никога не ги забравя. Дори и след като отдавна са напуснали училището. Утешава ги, обнадеждава ги, помага им по всякакъв начин, препоръчва ги на общините за учители т.е. до края те си остават неговите ученици, а той – незаменимият учител във всяко отношение.

Неофит е от онези дейци на българското Възраждане, които поразяват с всеобхватните си интереси, с пословичното си трудолюбие, с високата си нравственост и принципност.

Историко-педагогическите проучвания в областта на просветното дело целят откриване и съхраняване на ценното педагогическо наследство, част от което може успешно да обслужва и съвременното училище. Осъществяването на приемствеността в педагогическото наследство на Неофит Рилски изисква:

- анализиране и конкретизиране същността и спецификата на качествено новите му теоретични възгледи и практически опит;
- дешифриране на някои недоизказани идеи и схващания;
- определяне степента им на годност да служат за развитието на съвременните педагогически идеи и обогатяването на педагогическата практика;
- разработване на напълно нови идеи, произтичащи от педагогическото му наследство“¹⁰.

Като пръв новобългарски учител-реформатор, Неофит Рилски пристъпва към тази си дейност с изключителна загриженост и отговорност. За него новобългарското училище е училище от нов тип, коренно различно от килийното, за да бъде стъпало в духовния растеж на българския народ. Всичко това изисква цялостно преустройство на учебното дело – нова училищна организация, ново учебно съдържание и подготовка на учителските кадри.

Условията за успешното развитие и утвърждаване на новото българско училище Неофит свързва със:

- използване на нови форми на работа с цел подготовка на учащите за реалния живот;
- изграждане на специфична материална база, отговаряща на изискванията за нов тип обучение;
- създаване на нови учебници и добре подготвени учителски кадри¹¹.

Подобно на други будители и активни общественици, Неофит Рилски също начева народополезната си дейност от Рилския манастир. С какво да свържем началото? С бягство от дома и отиването в манастира? Коя е причината да се устреми към него така решително? Да изписва заедно с Димитър Молеров църквата „Покров Пресвета Богородица“, както твърдят някои автори? Все въпроси, чийто отговори изискват внимателно вглеждане както в средата, в която се ражда и оформя, така и в собствените му разбирания за полезен и смислен живот. Не бива да пренебрегваме и факта, че съществуващата в манастира книжовна школа, имената на Йосиф Брадати (дамаскинаря), на книжовници като Никифор и Теофан, са напълно достатъчен мотив за младия и жаден за знания Никола да замине за манастира. Затова решението му да се установи там трябва да се счита не за моментно хрумване, а за достатъчно добре обмислено решение¹².

В първото новобългарско училище (Габровското) Неофит прилага взаимоучителната организация на обучение, позволяваща за кратко време да се обучат повече деца. За цялостната организация в работата на училището Неофит Рилски създава „Ученически дисциплинарен правилник“ (1837г.), регламентиращ задълженията и поведението на учениците в училище и вън от него. По-късно в Копривщица създава правилник, наречен „Устав“. Заслужава внимание използваната от него система за стимулиране моралните качества на учениците с отличителните знаци „прилежен“, „внимателен“, „благочинен“. Недостойното поведение наказва с други такива – „непослушен“, „безчинен“, „невнимателен“. Като крайна мярка, подобно на П. Берон, Неофит предвижда и „изгонване от училище, за да не развращава и добрите“¹³.

Интерес в педагогическата му практика представлява т. нар. „договор“ с най-съзнателните ученици, които са и негови помощници във възпитателната работа. С чувство за отговорност за успехите в училище Неофит е строг и взискателен, но справедлив, постоянно се стреми да укрепи училищната дисциплина. Изискванията към учениците, отразени в правилниците, създадени от Неофит Рилски, се отнасят до редовното посещение на училище, да се държат тихо и прилично, да идват с измити ръце и лице, с чисти коси и сресани, да не вземат чужди вещи, да говорят истината, да почитат и слушат родителите, да не дружат със злонравни и други. Има и такива, които пряко кореспондират с нравственото формиране на учениците. Обръща се специално внимание на културата на поведение, на внима-

телното отношение към учителя, към родителите и по-възрастните хора. В спомените си за Копривщенското училище Йоаким Груев отбелязва, че Неофит се отличавал с ораторска дарба и всяка седмица държал пред учениците и обществеността нравоучителни беседи с нравствено-религиозно съдържание. Особено се откроява грижата на Неофит за патриотичното възпитание на подрастващите. „Обичай отечеството си, нито да пожелаеш друго отечество освен него, защото такова желание вмениява се за начало на всяко предателство“¹⁴.

Подобаващо място в педагогическата му дейност заема личността на учителя. Личният пример на учителя с нравствен облик и обществен профил е неоспоримо изискване за успешна възпитателна работа. Върху нравственото формиране на учениците си той влияе особено силно с обаятелната си личност, с цялостната си дейност, с подготовката си на учител на целия български народ.

За цялостната му просветна и книжовна дейност от значение е и особено състояние на духа на Неофит Рилски. Отличава се с изключително реалистичен поглед върху света. Без да е безбожник в расо, твърде много разчита на знанията и затова противоречията между наука и религия изяснява в полза на науката.

Доказателство за изключителната му народополезна дейност е и оценката на В. Григорович за него при престоя му в Рилския манастир. Отвореното от Неофит училище, което сам авторът посещава сутрин и вечер, усърдието на учителя да му съдейства чрез преписи на ръкописи са повод за думите: „В тая потрудение познавам и благосклонност Ваша и доброта на учениците Ваши“¹⁵. Григорович е възхитен от реда, начина на обучението и усърдието на младите послушници, дякони и свещеници, дошли от много краища на отечеството – Разлог, Панагюрище, Самоков, Мелник, Батак, Плевен, Свищов и др. Удивен е от умението на Неофит, когото нарича „забележителен автодидактик“, да преподава гръцки, славянски, български и църковна история при твърде ограничените пособия, с които разполага. Високо оценява и писателската (книжовна) дейност на Неофит, като специално внимание обръща на подготовения от него речник. „Как отличний знаток своего отечества, он собрал в своем словаре все оттенки диалектов в формах, словах и оборотах выражений, а также включил сюда пословицы и поговорки. Сочинение это будет состоять из двух частей, греко-болгарского и болгарско-греческого словаря“¹⁶.

Неофит Рилски впечатлява изследователите с изключителната си отвореност към всичко ново, което позволява на един народ да се почувства равностоен с останалите европейски народи, демонстрирайки духовно богатство и културна висота. Това го поставя в редиците на педагозите-новатори. В т.нар. Филологическо предуведумление на „Болгарска граматика“ Неофит

подчертава категоричното си убеждение за значението на родния език за културното развитие на българите, за усъвършенстване на българския книжовен език и използването му като бариера срещу чуждите домогвания.

Цялостното виждане на Неофит Рилски за духовния напредък на българския народ е свързано с открояването на редица идеи и практическата реализация на тези идеи, а именно:

1. Водеща идея в цялостната дейност на Неофит Рилски е тази за *историческата мисия на училището* – да служи на потребностите на обществото, да отговаря на интересите на народа си.

2. Особено актуално звучи разбирането на патриарха на българските учители за *подготовката на учители от нов тип* – годни за мисията, която трябва да изпълняват в културния просперитет на един народ. В условията на предизвикателствата на ХХI век призивът на Неофит за подготовката на учители, годни да отговорят на потребностите на времето, трябва да се превърне в програма за действие.

3. Новаторска е идеята на Неофит Рилски за използването на нов подход в учебно-възпитателната дейност с учениците, включващ сътрудничество между учители и ученици. Това допринася за активизиране на всички в учебния процес. Т. нар. договор, който той сключва с по-големите ученици, стои в основата на успехите му като учител. Сътрудничеството между учители и ученици в учебно-възпитателната работа е съществена част от педагогическата дейност по използване на съвременни методи и подходи в учебния процес.

4. Идеята за необходимостта от *специфична материална база* в училището, която да отговаря на задачите, поставени пред него, е свързана с преустройството на възрожденското ни училище в унисон с изискванията на времето.

5. С голяма отговорност Неофит Рилски се отнася и към въпроса за *училищната дисциплина*, която е залог за успешна учебно-възпитателна дейност. Дисциплинираността е качество, което Неофит се старае да възпитава у учениците си. Затова и създава училищните правилници. Ясно очертаните в тях права и задължения в училище и вън от него са гаранция за добра организация и ред в обучението.

6. Идеята за партньорство между училището и семейството при възпитанието на подрастващите, за да се осъществи *многофакторно възпитателно въздействие* – училище, семейство, общество, другарска среда, е особено актуална. Посещенията, които Неофит прави в семействата на учениците си, разговорите и с родителите на педагогически теми, целят да направят родителската общност партньор във възпитателната работа. Убеден в необходимостта от връзка между училищната и извънучилищната дейност, Неофит Рилски се стреми да ангажира преди всичко семейството в решаване задачите на българското възрожденско училище.

7. Необходимостта от *ново учебно съдържание*, отговарящо на потребностите на времето, издаването на учебници и учебни пособия, разпространението на новобългарската книга вълнуват първия новобългарски учител през целия му живот. За нуждата от повече учебни книги разбираме от кореспонденцията на известни по онова време културно-просветни дейци. В много от писмата се усеща загрижеността за необходимите книги, за това откъде могат да се набавят, къде да се отпечатат, за да се предоставят на училищата, как да се подпомогне размножаването им и др. Затова думите му в предговора на „Българска граматика“ звучат с такава сила: „Де се е видело училище без училищните в него книги? И може ли да се нарече училище онова, в което се не предава поне граматическо учение, ако не други по-високи науки? Poznali са отчасти и нашите единопленни тая погрешност, сиреч защо са потребни и училищата равно, колкото и църквите... защо псалтирите и часословите не са школки книги, но църковни и установени са за богомолство в църквите, а не за учене в училищата... По-напред да се напечатат на нашия български език потребните за учението книги, а после Вехтия и Новият завет“¹⁷.

Настъпилите промени у нас през епохата на Възраждането, свързани със светски характер на училището, нова училищна организация, ново учебно съдържание и методи на преподаване, изграждането на книжовния език, ролята на учителя в цялостния културен процес са начало на едно по-пълноценно културно общуване със света, за по-ясно осмисляне на национално-политическите и културно-историческите задачи на българското общество.

В този процес мястото на Неофит Рилски е сред най-всеотдайните. Посветил целия си живот на духовното и политическо възраждане на народа си, той никога не е доволен от постигнатото. Затова думите и делата му звучат като откровения на търсеца и неспокойна натура, като програма за действие, за чието изпълнение трябва да се обединят силите на целия български народ. И особено на българската възрожденска интелигенция, която е призвана да моделира образа на страната ни пред останалия културен и образован свят.

Убеден, че за благоденствието на един новосъбуден народ най-потребни са просвещението и съгласието, Неофит не знае почивка, защото дните са като птичи криле – бързо отлитат. Затова бърза, докато очите и тялото му позволяват да се грижи за народното просвещение по най-добрия начин. Един страх, обаче, владее душата му. Като умре, кой ще се грижи за книгите му – хора невежи и богохулни могат да ги разпилеят.

Признание за голямото му дело и изключителните му заслуги за културно-духовното израстване на народа ни дават неговите ученици, определяйки го като: „отец на езика ни“, „сияйна звезда на българския небосклон“, „патриарх на българските книжовници и поданици“, „един от тези

монаси, които правят чест на името си“ и др. В писмото на неговия ученик Гаврил Моравенов четем: „Най-щастливи са ония люде, които имат щастието да ви спечелят, ако познават добре достойнствата ви“¹⁸.

Елинист по образование и искрен патриот по дух, Неофит Рилски е в кръга на онези културно-просветни дейци от началото на XIX в., чиято дейност допринася изключително много в търсенето на собствен образ на българската култура и просвета. Затова силата и значимостта на личността и делото му са съизмерими с най-светлите умове на възрожденската ни епоха. И същевременно повеляват на нас и на идните поколения да съхраним това педагогическо наследство, което в моменти на тежки исторически изпитания ще бъде сигурна опора.

БЕЛЕЖКИ

1. Радкова, Р. Българската интелигенция през възраждането. С., с. 285, 1988.
2. Вж. НБКМ, БИА, II, А, 4638.
3. Априлов, В. Съчинения, стр.323.
4. Снегаров, Ив. Принос към биографията на Н. Рилски. стр. 330, С., 1951.
5. Асенов, П. Неофит Рилски. стр. 3, С., 1983.
6. Бойчева, В. Сравнителна характеристика на българското и сръбското училище в края на XVIII и първата половина на XIX век. Год. на СУ, т. XVIII, кн. I, Педагогика, стр.101-102, 1975.
7. Конев, Ил. Българското Възраждане и Просвещението. т. II, стр.147, 1991.
8. Шишманов, Ив. Студии из областта на българското възраждане, кн. IV, стр.171, С. 1916.
9. Болгарска граматика, Сега първо сочинена от Неофит, П. П. суцаго из священния обители Рилския...Крагуевац, 1835.
10. Попов, Ат., Н. Филипова, Н. Рилски - родолюбец, книжовник и педагог-новатор. Струма, кн. I, стр.75, 1992.
11. Пак там.
12. Вж. по-подробно Радкова, Р. цит. съч. стр. 29.
13. Вж. Каролев, Р. История на Габровското училище, С., стр. 17, 1926.
14. Доросиев, Л. Неофит Рилски – патриарх на българските книжовници и педагози. С., стр.6, 1932.
15. Григорович, В. Очерк ученаго путешествия по Европейской Турции, Ученые записки Казанского университета, кн. 3, 1848.
16. Пак там, стр.153.
17. Вж. Болгарска граматика. цит. съч. Предговор.
18. Снегаров, Ив. цит.съч., стр. 247-251.